

УДК 811.111(07)

Чыныбаева А.Т.

К.Тыныстанов ат. БМУ

ЧЕТ ТИЛИН ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ ОКУТУУДАГЫ ЛЕКСИКАЛЫК АСПЕКТИНИН ОРДУ ЖАНА РОЛУ

Бул макалада бүгүнкү күндөгү орто мектептердеги англис тилин окутуудагы жетишээрлик түрдөгү лексикалык көндүмдөрдү калыптандыруу ишке ашпай жаткандыгы жана лексикалык материалдар боюнча адабияттардын жетишсиздиги сыяктуу маанилүү маселелер жана аларды чечүү маселелери каралган.

Азыркы мезгилде коомдо ар түрдүү маданияттардын өз ара таасирин жана планетанын маданий көп жактуулугун сактоо проблемалары күч алып келет. Көпчүлүк учурда маданияттар аралык пикир алышуудагы диалогду өнүктүрүүнүн чегинде иш алып баруу эң негизги маселе катары алдыга чыгарылган. Чет тилин ийгиликтүү түрдө окутуу эл аралык байланышка даярдык катары эсептелиниши керек. Бул максаттарды ишке ашыруудагы негизги каражаттардын бири болуп лексиканы окутуу саналат. Анткени анда маданияттын фактылары жана баалуулуктары чагылдырылган. Бирок азыркы убакта окуучулар чет тилин эл аралык коммуникацияда колдонууга жетишээрлик түрдө даяр эмес. Бул болсо проблеманы улам сайын курчутуп келет. Оозеки кепте лексиканы окутуунун максаты оозеки кептик пикир алышууну ишке ашыруучу, тилди түзүүчү каражаттарды, башкача айтканда, түшүнүк ойлорду өздөштүрө билүү болуп саналат.

Көп жылдар бою лингвисттерди көбүнчө тилдин расмий тармагы кызыктырып келген, биринчи кезекте морфология жана фонетикага көп көңүл бурулуп, андан соң синтаксис кезекте турган. Ал эми лексика тармагында эң негизги көңүл сөздөрдүн түзүлүшүнө гана бурулган. Лингвисттерден айырмаланып, тилди практикалык максат менен өздөштүрүп жаткандар үчүн, баарынан мурда, сөздүн мааниси биринчи орунда туруп ал чыныгы баалуулук катары эсептелинген. Окуучуларга тилдин расмий тармагы болуп саналган грамматиканы фонетиканы жана сөздөрдү түзүүнү үйрөтүп жаткан учурда сөздөрдүн түзүлүшүн сырткы катмар катары гана каралбашын эскертүү маанилүү.

Эгерде аналогия боюнча эки нерсени, мисалы, сумка жана аны түзгөн нерселерди алып карасак, сумка кайсы гана форма өң жана сапатта болбосун, анын түзүлүшү өзгөрбөстөн калат. Бул жерден сөздүн түзүлүшүн сумканы түзгөн нерселерге салыштырып кароого болот. Эгер биз кандайдыр бир сүйлөмдү алып аны өзгөртүп жиберсек, мисалы, этиштин формасын, анда биз чыныгы иш-аракетти сүрөттөп, ачып көрсөтө алабыз. Ал эми сөздү ушундай эле өзгөртүүгө учуратсак, бүтүндөй биз айтчу ойду жана максатты өзгөртүп жиберет. Бул мисал боюнча, сөздөрдүн түзүлүшү дайыма мааниси менен чогуу бирдиктүү түрдө жүрөт. Ошондуктан тилди үйрөнүүдө сөздүн түзүлүшү чоң мааниге ээ. Сөздүн түзүлүшүнүн маанилүүлүгүн окуучулар сөздөрдүн алардын мааниси менен болгон байланышын баамдай билгенде гана талдай алышат. Бул жерден эң маанилүү маселе болуп лексиканы, грамматиканы жана фонетиканы тилди үйрөнүп жаткан учурда байланыштыруу келип чыгат.

Жакынкы жылдарга чейин грамматика жана фонетиканы окутуу лексикадан көз карандысыз эле параллелдүү түрдө жүргүзүлүп келген. Азыркы методикадагы бирден бир прогрессивдүү принциптердин бири болуп лексиканын грамматика жана фонетика менен органикалык байланышы эсептелет. Бул принцип боюнча, лексиканы өздөштүрүү сөздүн грамматикалык түзүлүшүн жана анын айтылышын чогуу бир учурда үйрөнмөйүн ишке ашпайт. Тескерисинче грамматиканы жана фонетиканы үйрөтүп жатып грамматиканын жана фонетиканын эрежелерин тараткан конкреттүү сөздөрдү эске албоо мүмкүн эмес.

Сөздөрдүн грамматикалык түзүлүшү канчалык деңгээлде манилүү болбосун, көп сандагы ар түрдүү ойду чагылдырган сөздөрдү билүү ушунчалык эле сандагы грамматикалык түзүлүштөрдү, эрежелерди билгенге караганда маанилүү: мисалы элүү сөздү жана беш грамматикалык эрежени билүү менен, көптөгөн сүйлөмдөрдү түзүүгө болот. Ал эми тескерисинче беш сөз жана элүү эрежени билүү менен көп сүйлөм түзө албайсың.

Бул айтылган ой менен биз лексика бардык учурда эле грамматика жана фонетикага караганда маанилүү деген чечим чыгаруудан алыспыз. Сөздөрдүн көлөмү ар түрдүү ойду чагылдырууда маанилүү, бирок өздөштүрүп жаткан тилдин спецификасын жана анын моделдерин үйрөнүүдө анчалык деле мааниге ээ эмес.

Көпчүлүк авторлор лексикалык көндүмдөрдү окутуудагы лексикалык материалдардын спецификалык жактан татаалдыгын белгилешет. Лингвистикада лексиканын системасы грамматика жана фонетикага караганда жеткиликтүү түрдө чагылдырылган эмес. Ошондуктан лексикалык материал өзүнө бирдиктүүлүк фактыларды камтуу менен, лексиканы окутууда көптөгөн кыйынчылыктар кезигет.

Андан тышкары, сөз - өз алдынча өтө татаал жана көп жактуу көрүнүш. Ар бир сөз өзүнө тиешелүү формага, колдонууга жана маанилик жактан көлөмгө ээ. Сөздүн формасы өзүнө сөздүн фонетикалык жана орфографиялык тутумун, анын түзүлүшүн жана грамматикалык формасын камтыйт. Азыркы методикада чет тилин окутуу процессинде чет тилин окутуунун жасалма чөйрөсүн түзүү бирден бир маанилүү жана проблемалуу маселелердин бири. Окутуунун негизги кептик түрүнүн ичинен эки ишмердүүлүктү: аудио-видиолоштуруу жана сүйлөөнү үйрөтүү биринчи орунда турат. Бул максатты ишке ашыруу үчүн окутуунун техникалык каражаттары колдонулат. Азыркы мезгилдеги техникалык өнүгүүсү көп функционалдуулугу, комплекстери жана автоматташтырылган түрдөгү компьютердин базасына ылайык окутуу системасы менен коштолот. Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу чет тилине окутуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатат. Лексиканы окутууда, өзгөчө, мультимедиялык программаларды колдонуу актуалдуулукту жаратат. Мультимедия бир убакта эле кыймылсыз жана динамикалык сүрөттөлүштөрдү (видеофильмдер, анимацияланган, графикалык образдар) тексттерди жана үндүн коштолуусун өзүнө камтыйт. Синхрондуу түрдөгү кыймыл-аракеттер адамдын угуусуна жана көрүүсүнө таасир этүү менен берилген маалыматтын көлөмүн жана өздөштүрүү деңгээлин жогорулатат.

Азыркы убактын лингвистикасы тилди иерархиялык түзүлүш катары карап келет. Бизди кызыктырган лексикалык деңгээлде сөздөр, фразеологиялар жана башка туруктуу сөз айкаштары, кептик эрежелер сыяктуу бирдиктер камтылат. Окутуунун максаты пикир алышуунун оозеки жана жазуу түрүн өнүктүрүү болгондуктан, чет тилинин өздөштүрүү планы семантикалык тактык, синонимдик жактан байытууну карайт. Лексикалык көндүмдөрдү жана жөндөмдүүлүктөрдү калыптандырууда өздөштүрүүнүн формалдык жана структуралык мүнөздөмөсүн гана эске албастан, эрежелердин социалдык, ситуациялык, контекстуалдык түрүн билүү зарыл. Бул жерден биз формалдык жана функционалдык жактын бир эле кубулуштун ичинде эки башка түрдөгү аспект экенин билебиз. Коммуникация процессинде форманы функциясы жок элестете албайбыз же тескерисинче ар бир функция өзүнүн тилдик чагылдырылышына ээ. Орто мектептердеги окутуу курсунда окуучулар лексикалык бирдиктин маанисин жана формасын өздөштүрүү менен, аны оозеки жазма пикир алышууда колдоно билиши керек.

Сүйлөөнү жана жазууну өздөштүрүүдө төмөнкү көндүмдөр жана билгичтиктер талап кылынат.

А) Продуктивдүү көндүмдөр:

- Коммуникативдик ойлорду чагылдырууда сөздөрдү, сөз айкаштарын туура тандап

алуу;

- Сүйлөмдөрдө жана синтагмаларда сөздөрдүн туура келиши;
- Маанилик жана тематикалык лексикаларды өздөштүрүү;
- Синонимдик жана антонимдик керектүү сөздөрдү тандоо;
- Эквивалент сөздөр менен орун алмаштыра билүү иштерин аткаруу;
- Сүйлөмдөрдү кеңейтүү жана кыскартуу механизмдерин өздөштүрө билүү;
- Сүйлөп жаткан адамдын кептик реакциясын тезинен өздөштүрө билүү;

Б) Рецептивдүү көндүмдөр (угуу жана окуу):

- Сөздөрдүн тыбыштык жана көрүү образын мааниси менен дал келтирүү;
- Өздөштүрүлгөн сөздөрдү, сөз айкаштарын кепте жана графикалык текстте түшүнө

билүү;

- Контексттин жардамы менен сөздөрдүн маанисин ачып көрсөтүү;
- Сөздөрдүн мааниси менен бирге анын тыбыштык, графикалык образын дал келтирүү менен аларды түшүнө билүү (кыскартылган сөздөр, аффиксациялар);
- Айтылышы жана жазылышы боюнча окшош сөздөрдү салыштыруу;
- Өздөштүрүлгөн лексикалык материалды кандайдыр бир иш-аракетти аткарууда колдонуу;

В) Лексика тармагындагы социомаданий билгичтиктер жана көндүмдөр:

- Эквиваленти жок лексикаларды билүү менен, аларды тексттерден түшүнө билүү жөндөмдүүлүгү;

- Өздөштүрүп жаткан тилдин өлкөсүнүн күнүмдүк жашоосунда колдонулуучу предметтерди билдирүүчү лексикаларды билүү (акча бирдиктери, салмак, узундук чендери, жолдогу белгилер ж.б.);

- Кептик жана этикеттик эрежелерди билүү (мисалы, чоңдордун балдарга, мугалимдер окуучуларга жасаган мамилесин) жана ал өлкөдө кабыл алынган пикир алышуунун нормаларына дал келүүчү кептик жүрүм-турумдарды билүү;

Г) Лексика тармагындагы лингвистикалык билгичтиктер:

- Лексикалык бирдиктер менен жаңы сөздөрдү түзүү эрежесин билүү;

- Сүйлөмдөрдү байланыштыруу максатында кызматчы жана байламта сөздөрдү билүү жана аларды каражат катары колдонуу;

- Сөздөрдүн этимологиясын билүү;

- Ар кайсы тилде ар түрдүүчө чечмеленген түшүнүктөрдүн маанисин билүү;

Орто мектептерде окутуунун жогорку этабына ылайык түзүлгөн программа боюнча окуучулар төмөнкү билгичтиктерди өздөштүрүүсү керек:

- сөздөрдү айтуунун өзгөчөлүктөрүн баамдай билүү;

- өздөштүргөн лексикалык бирдиктердин маанисин, туруктуу сөз айкаштарды, сөз түзүүнүн негизги жөндөмдүүлүктөрүн билүү;

- өздөштүрүп жаткан тилде эквивалентсиз лексиканын маанисин бере билүүнүн жолдору;

- тилин өздөштүрүп жаткан өлкөнүн программага ылайык маданиятына мүнөздүү болгон фразеологиялык байланышты жана идиомалардын маанисин билүү;

- өздөштүрүлгөн грамматикалык көрүнүштөрдүн маанисин жана чет тилиндеги алардын ордун билүү.

Көндүмдөрдү өздөштүрүү:

- ар түрдүү коммуникативдик сүйлөмдөрдү интонациялык ритмикалык жактан туура түзө жана айта билүү;

- сүйлөп жаткан жана жазып жаткан адамдын коммуникативдик пикир алышуусунда лексикалык бирдиктерин тандоо;

- программанын предметтик жана тематикалык жактан мазмунун түзгөн, синонимдердин, антонимдердин, татаал сөздөрдүн жана көп маанилүү сөздөрдүн маанисин

таанып билүү;

- чет тилинде айтып же жазып жаткан ойдун грамматикалык жактан туура түзүлүшү;
- окуу жана кепти угуу аркылуу кабыл алуу процессинде грамматикалык көрүнүштөрдү түшүнүү;
- оозеки жана жазуу кебинде лексикалык жана грамматикалык каталарды табуу менен, өз алдынча ондой билүү.

Окуучулар төмөнкү социомаданий билгичтиктерди, жөндөмдүүлүктөрдү өздөштүрө билүүсү зарыл:

- Кыргыз Республикасынын айлана чөйрөсүн коргоо жана экология боюнча негизги проблемаларды чет тилинде айта билүүсү;
- жолдоштору менен бирге кесип тандоодогу проблемаларды талкуулай билүү;
- чет өлкөгө барганда керектүү маалыматты сурай билүү;
- чет өлкөнүн жарандарына өз өлкөсүнүн маданиятын айтып бере билүү.

Окуучулар кептин бардык түрлөрү боюнча төмөнкү билгичтиктерге ээ болуусу зарыл:

- айтылып жаткан ойду кабыл ала жана түшүнө билүү;
- тилди жана контекстуалдык табышмактарды колдоно билүү;
- негизги мазмунду түшүнүүгө таасир этпөөчү тааныш эмес сөздөрдү карай билүү;
- түшүнбөгөн нерселерди мимика, жест, суроо, сурап-билүүнүн негизинде тактай билүү.

- окуу боюнча:

- бүтүндөй тексттин мазмунун айта билүү;
- көрүү жана вербалдык таянычтарды (схема,таблица, графика ж.б.) колдоно билүү;
- тилдик жана контекстуалдык табышмактарды колдонуу;
- эки жана бир тилдүү сөздөрдү, адабий маалыматтарды колдоно билүү.
- сүйлөө боюнча:
- тактоо жана сурап билүү үчүн досунан жардам сурай билүү.
- жазуу кебинде:
- фразаларды колдонуу;
- текстти таяныч катары колдонуу;
- ойду чагылдырууда синонимдик каражаттарды колдонуу.

Окуучулар окуу аркылуу төмөнкү таанып-билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу зарыл:

- чет тилинин ар түрдүү булактарына керектүү маалыматтарды табуу жана байытуу;
- ар кандай реферат өңдүү маалымдама материалдарын колдонуу;
- план түзүү менен, айтып берүү боюнча тезис түзүү;
- жазуу ишин анализдей жана тууралай билүү;
- өзүнүн окуу жана таанып-билүү ишмердүүлүгүн баалай жана анализдей билүү.

Окуучулар ээ болгон тилдик, кептик жана социо-маданий тажрыйбасын практикалык ишмердүүлүктө жана күнүмдүк жашоосунда төмөнкүдөй шарттарда:

- башка мамлекеттердин өкүлдөрү менен пикир алышууда көп маданияттуулукту эске алуу;

- пикир алышуунун ар түрдүү жагдайында ийгиликтүү түрдө тил табышуу;
- башка өлкөлөрдүн маданий мурастарын жана жетишкендиктерин дүйнөлүк маданияттагы баалуулуктарды таанып билүү;

- чет тилиндеги маалымат булактарын келечекте билим алуунун ар түрдүү чөйрөлөрүндө керек болуучу көрсөтмөлөрдү алуу;

- пикир алышуунун ар кыл жагдайларында чет тилинин өкүлдөрүнө жардам көрсөтүү.

Чет тилин окутуунун жогорку баскычында 10-11- класстарда кептик ишмердүүлүктүн бардык түрлөрү боюнча негизги жөндөмдүүлүктөрү калыптанат, андан ары ал

терендетилип жана өнүгүүгө даяр болот. Окуучулар ортонку этапта алган билимдеринин денгээлдерин жана жөндөмдүүлүгүнүн негизинде азыркы этапта алардын ийгиликтүү кадамдары күтүлөт. Бул учурда лексикалык билгичтиктерди калыптандырбай туруп ийгиликке жетишүү мүмкүн эмес. Адамдын эс тутумунун эрежеси боюнча, адам алгач берилген маалыматтан кийин болжол менен 50%ын унутат. Психологиядагы бул маалыматты эске алуу менен мугалим сабак өтүүнүн алгачкы этабында эле сөздөр менен иштөөдө түрлүү көнүгүүлөрдү колдонуп, көп сандаган жаңы сөздөрдү кайталатууга, кепте колдонууга шарт түзүп берүүсү кажет. Окуучулар менен иштөөдөгү тажрыйба көрсөткөндөй, эгер окуучу бир сабактын ичинде лексикалык бирдикти өздөштүрүп айта албаса, сабак бүткөндөн кийин эле аны унутпайт деп айта албайбыз. Ошондуктан мугалим лексиканы үйрөтүүдө көнүгүүлөрдү тандап алышы керек.

Адабияттар

1. Азимов Э.Г. Словарь методических терминов: (теория и практика преподавания языков). /Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. - СПб: Златоуст, 1999.
2. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. - М.: Просвещение, 1994. - С.48.
3. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. - М.: Просвещение, 1965.
4. Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка. - М., 1964.
5. Богоявленская Д.Б. Проблемы интеллектуальной активности. -Ростов.: РГУ, 1983.
6. Бухбиндер В.А. Основы обучения лексике в средней школе (на материале немецкого языка). - Киев, 1971.
7. Вайсбурд М.Л., Рубинская Б.И. Деятельностный подход при отборе коммуникативного минимума для среднего этапа обучения. // ИЯШ, 1990, № 1.
8. Васильева М.М., Синявская Е.В. Методика преподавания ИЯ зарубежом. 1967.